

Tegendraadse
beschouwingen
over prestaties
in het onderwijs

Onderwijs voorbij de meritocratie

**RADBOUD
UNIVERSITY
PRESS**

REDACTIE
ROBERT VAN PUTTEN
THEO VAN DER ZEE

VERUS VERKENNINGEN III

Onderwijs voorbij de meritocratie

Tegendraadse
beschouwingen
over prestaties
in het onderwijs

Robert van Putten &
Theo van der Zee (RED.)

Onderwijs voorbij de meritocratie.
Tegendraadse beschouwingen over prestaties in het onderwijs

Uitgegeven door RADBOUD UNIVERSITY PRESS
Postbus 9100, 6500 HA Nijmegen
www.radbouduniversitypress.nl

Afbeeldingen: Hans Op de Beeck/René Rosmolen
Ontwerp: Andre Klijsen
Print en distributie: Pumbo.nl

ISBN: 9789465150581
DOI: 10.54195/FHYO8418
Gratis te downloaden op: www.radbouduniversitypress.nl

© 2025 Robert van Putten en Theo van der Zee (red.)
Alle auteurs behouden het auteursrecht op hun eigen bijdrage

**RADBOUD
UNIVERSITY
PRESS**

Dit is een Open Access boek gepubliceerd onder de termen van de Naamsvermelding-NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken 4.0 Internationaal (CC BY-NC-ND 4.0). De gebruiker dient de maker van het werk te vermelden, een link naar de licentie te plaatsen en aan te geven of het werk veranderd is. De gebruiker mag dat op redelijke wijze doen, maar niet zodanig dat de indruk gewekt wordt dat de licentiegever instemt met het werk of het gebruik van het werk. Gebruik voor commerciële doeleinden is onder deze licentie niet toegestaan. De gebruiker mag geen juridische voorwaarden of technologische voorzieningen toepassen die anderen er juridisch in beperken om iets te doen wat de licentie toestaat. Men mag het veranderde materiaal niet verspreiden als men het werk heeft geremixt, veranderd, of op het werk heeft voortgebouwd.

Inhoud

Voorwoord	8
1 Tegendraads denken over prestaties in het onderwijs	11
Het belang van verbeeldingskracht <i>Robert van Putten en Theo van der Zee</i>	
2 De ontsporing van een emancipatie-ideaal	25
Hoe de meritocratie greep kreeg op het onderwijs <i>Berend Kamphuis</i>	
PRAKTIJKVERHAAL: ‘Hoeveel hebben we er als samenleving voor over om mensen ergens te brengen?’	39
<i>Guido de Bruin</i>	
3 De mythen van gelijke kansen	45
Van gelijkheid van prestatie naar gelijkheid van existentie <i>Gert Biesta</i>	
4 Van verticale naar horizontale differentiatie	59
Een pleidooi voor gelijkwaardiger onderwijs <i>Eddie Denessen</i>	
PRAKTIJKVERHAAL: Hoe schoolbestuurders denken over meritocratie en onderwijs	71
<i>Jan Hoogland</i>	

5	Van calculerende naar radicale hoop	77
	Een wakkere inzet van onderwijsbestuurders voor gelijke kansen <i>Theo van der Zee</i>	
	PRAKTIJKVERHAAL: Goed onderwijs voor alle kinderen vanzelfsprekend maken <i>Guido de Bruin en Monica Neomagus</i>	91
6	De vrijheid van de genade	97
	Van verdienste naar dienstbaarheid <i>Erik Borgman</i>	
7	De werkingskracht van ontferming	111
	De meritocratie bevraagd vanuit de gelijkenis van de talenten <i>Bram de Muynck</i>	
	PRAKTIJKVERHAAL: Anders meten en waarderen <i>Robbert Jan de Vries</i>	124
8	Van menselijk kapitaal naar floreren	129
	Een meer humaan doel van onderwijs <i>Doret de Ruyter</i>	

PRAKTIJKVERHAAL: 'Praat niet over het kind, maar mét het kind'	142
<i>Eveline Verwater</i>	
9 Zachter, minder, trager, zwakker	147
Het appel van existentiële onzekerheid op het hoger onderwijs	
<i>Gerdien Bertram-Troost en Robert van Putten</i>	
PRAKTIJKVERHAAL: Groter dan ik: persoonsvorming aan	161
de universiteit	
<i>Eveline Verwater</i>	
10 De macht van verbeelding	167
Meritocratische vorming en de beeldende rol van de school	
<i>Roel Kuiper</i>	
11 Epiloog	181
Bouwstenen voor de transformatie van onderwijs en samenleving	
<i>Robert van Putten en Theo van der Zee</i>	
Over de auteurs	190

Voorwoord

Gevraagd naar het beeldbepalende moment uit de eigen schooltijd zal vrijwel niemand een cijfer voor een bepaalde toets of tentamen als antwoord geven. De antwoorden slaan meestal op bepalende momenten waarin iemand iets leerde over zichzelf, over (de omgang met) anderen of over een onvermoed talent.

Toch lijken die antwoorden tegenwoordig bijna onwenselijk. Het denken in termen van cijfers is niet meer weg te denken uit het hedendaagse onderwijsdiscours. Wie een gemiddeld Kamerdebat over het onderwijs beluistert, zou kunnen denken dat statistieken en leeropbrengsten leidend zijn. Zo'n Kamerdebat kan ook de indruk wekken dat je naar een *board meeting* van een doorsnee productiebedrijf luistert. Die benadering verdient niet alleen weersproken te worden, maar ook om voorzien te worden van een compleet andere benadering van het onderwijs. Verus ziet het als taak mee te denken over taal die de werkelijkheid van het onderwijs voorbij het cijfermatige ideaal vat.

Is het denken in cijfers dan compleet verkeerd? Natuurlijk niet, cijfers kunnen richting geven, maken vergelijken (ook in de klas en school) mogelijk en kunnen een indruk geven van de talenten van een leerling of student. Het probleem steekt dan ook twee spades dieper. Allereerst hebben steeds meer jonge mensen het idee dat ze samenvallen met hun prestaties. 'Ik heb een vier gehaald' verwordt dan al snel tot de gedachte 'ik ben een onvoldoende'.

De gedachte dat je zelf een bijdrage kunt leveren aan bijvoorbeeld je prestaties op school kan stimulerend en activerend werken. Maar die gedachte heeft ook onmiskenbaar een schaduwzijde, namelijk dat jij zelf helemaal alleen verantwoordelijk bent voor jouw eigen individuele geluks- en leer-

project. Het lijkt er vandaag de dag op dat nagenoeg alles onze eigen verdienste is, terwijl het een diep christelijke gedachte is dat alles ons uiteindelijk gegeven is, van de eerste tot en met de laatste dag.

Deze bundel verkent wegen voorbij de meritocratie, juist vanuit gedachten als gegeven leven en ontvankelijkheid. Ook vanuit de gedachte dat jonge mensen het minstens even hard nodig hebben om te leren leven als om te leren leren. Begrijpend lezen wordt pas zinvol als het hand in hand gaat met begrijpend leven. Het spreken van een andere taal is niet alleen wetenschappelijk van belang, maar juist ook voor alle mensen die het onderwijs vormgeven; in de klas en daarbuiten. Ook zij kunnen zich soms gevangen voelen in het hedendaagse discours, terwijl ze instinctief aanvoelen dat het werkelijke wonder van onderwijs zich voor hun oog afspeelt.

Het belang van deze bundel is voor Verus tweeledig. We zien allereerst dat het meritocratisch denken niet de morele basis kan zijn van een menselijke samenleving. De mens zien, mét zijn of haar prestaties maar niet áls die prestaties, is een belangrijke opgave voor het onderwijs en de samenleving. De bijdragen in deze bundel leveren een bijdrage aan dat denken. Daarnaast wil de bundel niet enkel beschouwen, maar ook tot actie aanzetten. Onderwijs voorbij de meritocratie zien is niet louter een denkopgave, maar vooral iets wat in het onderwijs zelf gestalte moet krijgen. Deze bundel toont aan dat dat kan en wil niet alleen tot gesprek, maar ook tot handelen aanzetten. Dat alles in het belang van het wonder van onderwijs.

Mark Buck, Berend Kamphuis & Marijke Floris
College van Bestuur Verus

1 Tegendraads denken over prestaties in het onderwijs

Het belang van verbeeldingskracht

ROBERT VAN PUTTEN & THEO VAN DER ZEE

Prestaties als probleem

Het publieke debat over het onderwijs in Nederland staat bol van zorgen over de prestaties van scholen en leerlingen. Wie in het onderwijs werkt of het debat volgt, kan de kwesties wel dromen: de teruglopende kwaliteit van taal- en rekenonderwijs, het zakken van Nederland in de PISA-ranking, de toenemende (kansen)ongelijkheid onder leerlingen, het schoolsysteem dat meer en meer jongeren niet meer past, en de prestatiedruk, stress en burn-out waarmee docenten, leerlingen en studenten kampen. Dat het onderwijs lijdt aan ‘prestatiepijn’ (Kusters & Visser, 2017), leed dat voortkomt uit onvermogen om de alsmaar oplopende prestatieverplichtingen na te komen, lijkt dan ook een rake typering.

Een voor de hand liggende reactie is om met nog meer volharding nog meer inspanningen te leveren om tot goede prestaties te komen. Precies dat is wat we in het Nederlandse onderwijsbeleid waarnemen en wat scholen elke dag ervaren. Denk aan het herstelplan in coronatijd, aan het masterplan basisvaardigheden, aan de aangescherpte wetgeving en toezicht rond de burgerschapsopdracht, en aan de politiek-maatschappelijke druk om kansengelijkheid te bevorderen. De tragiek is echter dat dit alles ons niet verder lijkt te brengen. Integendeel, het doet denken aan een voertuig dat vastgelopen is in de modder, terwijl de bestuurder ervan nog harder op het gaspedaal duwt om daaruit te komen. De wielen spinnen driftig rond en de krachtinspanning is groot, maar beweging en vooruitgang komen niet tot stand. De Duitse socioloog Hartmut Rosa (2016) noemt dit de toestand van ‘razende stilstand’. Het leidt nergens toe, behalve tot een uitputtingsslag.

Als de typering van prestatiepijn ook maar enigszins klopt, dan is het de vraag of we remedies wel op de goede plek zoeken. De grote hoeveelheid problemen met onderwijsprestaties kan een aanwijzing zijn dat er iets mis is met de maatschappelijke obsessie met prestaties als zodanig.

Dit sluit aan bij een bekend sociologisch inzicht, namelijk dat als veel individuen en instellingen kampen met een issue, dit een aanwijzing is dat er op collectief niveau iets fundamenteel fout zit (Mills, 1959). Dat zoveel leerlingen en onderwijsinstellingen worstelen met issues rond prestaties, wijst op een dieperliggende sociale kwestie die het onderwijs te boven gaat en die raakt aan de maatschappelijke ordening als zodanig (Wienen, 2023). Het is daarom tijd voor wat staatsman Abraham Kuyper (1837-1920) ooit deftig ‘architectonische maatschappijkritiek’ noemde: zoeken naar de onderliggende problemen tot op de fundamenten van het maatschappelijk gebouw, om vanaf dat punt opnieuw te werken aan goed samenleven en goed onderwijs. Precies daaraan wil deze bundel bijdragen.

In dit inleidende hoofdstuk verkennen we allereerst hoe we die architectonische maatschappijkritiek kunnen beoefenen en de maatschappelijke obsessie met prestaties tot voorwerp van publiek debat kunnen maken. De ingang daarvoor is de notie ‘meritocratie’. Vervolgens diepen we het problematische karakter van meritocratie uit door een bespreking van het publieke debat hierover en van de rol van meritocratie in het (publieke debat over) onderwijs. Ten slotte presenteren we de inzet van deze bundel om in het onderwijs voorbij de meritocratie te komen en geven we een indruk van de architectonische voorzetten in de diverse bijdragen.

Meritocratie als stille ideologie

Hoe komen we de dieperliggende problematiek met prestaties in de samenleving op het spoor? Het begint met het onderkennen dat het maatschappelijk gebouw mede is gefundeerd op mensbeelden, maatschappijvisies en opvattingen over het goede leven. Die spelen in het alledaagse leven en handelen in praktijken doorgaans een heel impliciete rol en vormen de vanzelfsprekende normatieve achtergrond van een samenleving, die velen vooral intuïtief aanvoelen (Taylor, 2004). Deze normatieve achtergrond is expliciet te articuleren, maar dat gebeurt weinig, omdat – en dat is een volgend punt om te onderkennen – technocratie en pragmatisme het Nederlandse publieke debat en (onderwijs)beleid domineren (Boutellier, 2015). We zijn het gesprek over waarden, moraliteit en grote verhalen ingewikkeld gaan vinden. Daarom beperken we ons graag tot de taal van werkzaamheid, deskundigheid en calculeerbaarheid.

De normatieve dimensie is daarmee niet vervangen of verdwenen, maar ondergronds gegaan en functioneert als een ‘stille ideologie’ (Montfort, Michels & Van Dooren, 2013). De kunst is om die stille ideologie te expliciteren en onderwerp van publiek debat te maken.

Vanuit dit perspectief kunnen we naar de maatschappelijke omgang met prestaties kijken. Want ook de maatschappelijke obsessie met prestaties in het onderwijs functioneert als stille ideologie. De Amerikaanse journalist en schrijver Adrian Wooldridge noemt in zijn boek *The Aristocracy of Talent: How Meritocracy Made the Modern World* (2021) de impliciete overtuiging dat prestaties leidend moeten zijn in de maatschappelijke ordening, zelfs de laatste universele ideologie die de wereld nog heeft. Nadat liberalisme, kapitalisme en democratie zijn gaan wankelen, staat enkel de meritocratie nog fier overeind. Om te ontdekken hoe de term meritocratie ons helpt om de maatschappelijke obsessie met prestaties beter te begrijpen, verkennen we hier eerst wat meritocratie als (stille) ideologie inhoudt.

De term ‘meritocratie’ is gemunt door de Britse socioloog en politicus Michael Young, die in 1958 het boek *The Rise of the Meritocracy* schreef (waarvan pas in 2022 een Nederlandse vertaling verscheen). Young schildert hierin een dystopische samenleving waarin *merit* (verdiensite) centraal staat. Meer precies worden in deze zogeheten meritocratie status, macht en inkomen verdeeld op basis van de prestaties die mensen leveren. Verdiensten worden vastgesteld op basis van de combinatie van intelligentie en inspanning, aldus de formule van Young. In een meritocratie halen mensen het maximale uit zichzelf, om zo hoog mogelijk op de maatschappelijke ladder te komen. Je maatschappelijke positie moet je zelf realiseren en is niet afhankelijk van toevallige factoren als afkomst en (sociale, culturele, economische) achtergrond. Meritocratie staat daarmee tegenover aristocratie, waarin juist erfelijkheid en achtergrond zeer bepalend zijn voor je maatschappelijke positie, ongeacht intelligentie en inspanning. Belangrijk in een meritocratie is bovendien dat iedereen de mogelijkheid krijgt om zich door verdienstelijkheid te onderscheiden van anderen (Swierstra & Tonkens, 2008).

Past deze omschrijving van meritocratie bij de Nederlandse samenleving? Individuele prestaties als basis voor beoordeling en succes zijn in uiteenlopende sectoren steeds belangrijker geworden, van bedrijfsleven tot wetenschap en gezondheidszorg (Verhaeghe, 2012). Dat geldt in het bijzonder ook in de politiek en het openbaar bestuur, waarin burgers met

de hoogste diploma's en de meeste kennis ook de meeste macht en invloed hebben. Bovens en Wille (2011) spreken daarom over een 'diploma-democratie'. In een breed opgezette sociologische studie naar meritocratisering komt eenzelfde beeld naar voren: 'De maatschappelijke positie van burgers wordt in hoge mate bepaald door hun opleidingsniveau en veel minder door hun sociale afkomst' (De Beer & Van Zijl, 2016, p. 235). Tegelijkertijd spelen ook 'niet-meritocratische factoren nog altijd een substantiële rol bij de kans op maatschappelijk succes en falen' (idem, p. 236). De sociaal-economische en culturele achtergrond is nog steeds heel belangrijk voor de mate waarin iemand in staat is om een goede maatschappelijke positie te verwerven. Een andere kanttekening is dat meritocratisering lastig empirisch hard te maken is, omdat het definiëren en meten van individuele verdiensten conceptueel en methodologisch ingewikkeld is (Swierstra & Tonkens, 2008; De Beer, 2016).

De mate waarin we in staat zijn precies vast te stellen of Nederland een 'gerealiseerde meritocratie' is, hoeft niet doorslaggevend te zijn om meritocratie als relevante term te kunnen hanteren. Integendeel, het gaat er vooral om te begrijpen dat meritocratie morele zeggingskracht heeft, maatschappelijk tot de verbeelding spreekt en normerend is voor het publieke debat. Met andere woorden, de meritocratie als ideaal of ideologie is wel degelijk een realiteit (Swierstra & Tonkens, 2008). Het bijbehorende vocabulaire wordt volop ingezet in de manier waarop men over het goede samenleven spreekt. Het keert terug in tal van maatschappelijke discussies, van vermogensbelasting en erfbelasting tot ontwikkelingen op de huizenmarkt en het onderwijsbeleid. Hier zijn we bij de kern van de term: de normatieve werking ervan is essentieel en oefent macht uit. Meritocratie is een ideologie (Wooldridge, 2021), een ethos (Brighouse, 2022), een *rationality* (Sardoc, 2022). Precies daarom is het van belang meritocratie als stille ideologie te articuleren. Alleen dan kunnen we een goed debat voeren over de wenselijkheid ervan.

De tirannie van verdienste

Het debat over de meritocratie begint inmiddels op gang te komen en met deze bundel willen we daaraan een eigen, unieke bijdrage leveren. Laten we eerst schetsen hoe dat debat tot dusver verloopt. Welke vragen kun je stellen bij de deugdelijkheid van het maatschappelijk gebouw van

de meritocratie? Welke opvattingen voor en tegen doen er de ronde? We beginnen bij de aantrekkingskracht van meritocratie en komen daarna uit bij de kritiek erop.

De aantrekkingskracht is meervoudig. De meritocratie is een modern ideaal, want ze brengt een aantal typisch moderne verschijnselen en waarden als sociale mobiliteit, individualisme en competitie samen (Swierstra & Tonkens, 2008). Ze faciliteert zelfontplooiing en verzet zich tegen discriminatie op factoren die het individu niet zelf in de hand heeft. Daarnaast geldt beloning op basis van verdienste in een open competitie doorgaans als rechtvaardig en als een verbetering ten opzichte van de situatie waarin maatschappelijke posities vaststonden, op basis van afkomst en bezit. Politiek gezien is de meritocratie zowel op links als rechts omarmd (Sandel, 2020). Voor liberalen sluit de meritocratie aan op hun waardering voor individualiteit en competitie, terwijl socialisten en sociaaldemocraten de nadruk leggen op het bevorderen van gelijkheid en het bestrijden van achterstelling van de arbeidersklasse. Beide politieke vleugels vinden elkaar in de strijd voor gelijke kansen.

Intussen zijn ook kritische stemmen te horen en leven er grote zorgen over het meritocratisch ideaal en over de consequenties voor een samenleving waarin dat ideaal een geleefde werkelijkheid wordt (Swierstra & Tonkens, 2008; Verhaeghe, 2012; De Beer & Van Pinxteren, 2016). Meritocratie kan door haar focus op concurrentie tussen individuen de gemeenschapszin en solidariteit onderdrukken. Daarnaast is er de principiële vraag of iemands capaciteit en intelligentie een kwestie van verdienste is. In een meritocratie blijft er bovendien volop ruimte voor sociale ongelijkheid en dreigt een nieuwe klassenmaatschappij te ontstaan op basis van intelligentie en diploma's. Dit alles geeft reden tot 'diepe ambivalentie' (Swierstra & Tonkens, 2008, p. 22), omdat 'het zelfrespect van de verliezers systematisch wordt ondermijnd, evenals de solidariteit van de winnaars met de verliezers' (idem, p. 27).

De Amerikaanse politiek filosoof Michael Sandel (2020) heeft het debat over meritocratie een nieuwe impuls gegeven met zijn boek *De tirannie van verdienste*. Daarin betoogt hij ronduit, zoals de titel al zegt, dat de meritocratie tiranniek is geworden en een bedreiging voor de democratie vormt. Een samenleving die vooral de taal van verdienste en succes spreekt, verandert de voorwaarden voor maatschappelijke erkenning. Die erkenning is een kwestie van individuele prestatie geworden, iets wat je toekomt op grond van eigen krachten om het lot naar je hand te zetten.

De retoriek van eigen verantwoordelijkheid is steeds prominenter geworden. Dat geluk, genade en toeval eveneens een grote rol spelen, zijn we volledig uit het oog verloren. Het meritocratisch ethos zorgt bij winnaars voor gevoelens van hoogmoed en bij verliezers voor gevoelens van vernedering. Precies dat ondermijnt solidariteit, gemeenschap en vertrouwen in de democratie.

De genoemde zorgen begeleiden het publieke debat over meritocratie al vanaf het moment dat de term zijn entree maakt, eind jaren vijftig van de vorige eeuw. Sterker nog, Young schreef zijn boek als een waarschuwing. Hij benadrukt dat in de inleiding bij de heruitgave van zijn boek in 1994. Degenen die met zijn omschrijving van meritocratie aan de haal zijn gegaan, hebben er ten onrechte een enthousiast pleidooi in gehoord. ‘Ze zijn eraan voorbijgegaan of hebben het gewoon niet opgemerkt dat het boek satirisch is en dat het, hoewel het een sociologisch en dus behoorlijk serieus werk is, tegelijkertijd ook in de oudere traditie van de Engelse satire staat’ (Young, 2022, p. 25). Begin deze eeuw schreef hij in *The Guardian* een betoog gericht tegen toenmalig Brits premier Tony Blair om te stoppen met het bevorderen van meritocratie, omdat die volgens Young (2001) dehumaniserende effecten heeft en wreed uitpakt voor grote groepen mensen die niet tot de meritocratische elite behoren.

De bijdragen in deze bundel sluiten aan bij deze traditie van kritiek op de meritocratie. Diverse auteurs nemen Sandels boek als inspiratiebron om hun zorgen over meritocratie te verwoorden. In alle bijdragen klinken grote zorgen over deze ideologie en de implicaties ervan in de onderwijspraktijk. In termen van het maatschappelijk gebouw: auteurs in deze bundel betogen dat de normatieve fundamenten van de meritocratie zelf niet deugen.

Meritocratisch onderwijsbestel

Tot dusver hebben we betoogd dat meritocratie als stille ideologie een normatief fundament van onze maatschappelijke ordening vormt en dat daar heel wat bezwaren bij te formuleren zijn. Maar over het onderwijs hebben we nog niet veel gezegd. Hoe raakt meritocratie het onderwijs? Het antwoord is even eenvoudig als cruciaal: onderwijs speelt een sleutelrol in de meritocratie. Young noemt het onderwijs in de heruitgave van zijn boek in 1994 zelfs de praktische en ethische basis van een meritocra-

tische samenleving. Hedendaagse stemmen (Sandel, 2020; Elffers, 2018) noemen onderwijs een ‘sorteermachine’ ten dienste van de meritocratische samenleving.

Een samenleving die status, macht en inkomen verdeelt op basis van ieders individuele verdiensten, bedeedt aan het onderwijs de taak toe om de toekomstige generatie daarop voor te sorteren. Scholen en opleidingen bieden leerlingen en studenten niet alleen onderwijs dat past bij hun talenten en motivatie, maar selecteren hen ook. Toetsing en examinering zijn mechanismen waarmee het onderwijs individuele verdiensten meet en op basis waarvan het diploma’s verleent. Het zijn immers de schaarse diploma’s die toegang geven tot de kring van geprivilegieerden met status, macht en inkomen. Voor leerlingen, studenten en hun ouders zijn de school en opleiding daarmee het instituut geworden dat hen een positioneel goed verschaft, namelijk de toegang tot die schaarse, maar gewilde goederen als status, macht en inkomen. Onderwijs wordt aldus instrumenteel ingezet ten bate van het zo optimaal mogelijk functioneren van de meritocratische samenleving.

De vanzelfsprekendheid van het ideaal heeft de school gemaakt tot een instituut dat gebouwd wordt op individuele presentaties, competitie en rivaliteit (Tašner & Gaber, 2022). Gevolg hiervan is niet alleen een ongehoord hoge prestatiedruk, maar ook dat de scheidslijn tussen hoog- en laagopgeleiden steeds dikker wordt en beide groepen elkaar niet of nauwelijks meer tegenkomen, laat staan dat ze elkaar kunnen ontmoeten. Deze segregatie draagt er bovendien aan bij dat de geprivilegieerden steeds minder besef hebben van de sociale ongelijkheid die de hedendaagse samenleving kenmerkt (Sandel, 2022).

In het publieke debat over onderwijs(beleid) gaat het daarom begrijpelijkerwijs vaak over gelijke kansen en toenemende ongelijkheid (Hooge, Waslander & Denessen, 2023; Denessen, 2024). Maar sturen op meer kansengelijkheid in het onderwijs is een complexe aangelegenheid en het volstaat niet dat gelijktijdig verschillende actoren op diverse bestuurlijke niveaus bij het vraagstuk betrokken zijn. Cruciaal is het articuleren en adresseren van de diversiteit en soms ook tegenstrijdigheid van normatief-inhoudelijke opvattingen in het denken over kansengelijkheid en de taak van het onderwijs hierin. Daarbij is het van belang te beseffen dat het meritocratisch ideaal het dominante waardenkader vormt bij het denken over en werken aan kansengelijkheid in het onderwijs. In dat waardenkader heeft bovendien het individualistische ideaal

van nastreven van de eigen verdienste de plaats ingenomen van het oorspronkelijke ideaal, namelijk dat van het inzetten van de verdienste voor de samenleving.

Met een dominant meritocratisch waardenkader en het individualistische ideaal van de eigen verdienste is het sturingsvraagstuk van gelijke kansen en onderwijs gereduceerd tot een compenseren van achterstanden, weghalen van drempels en differentiëren. Om het kort en bondig te zeggen: sturen op gelijke kansen is geworden tot het faciliteren van het nastreven van eigen verdiensten *in vergelijking tot* die van anderen, en soms zelfs *ten koste van* anderen. Hoe de meritocratie als emancipatoir ideaal het onderwijsbeleid vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw stempelde en in recentere jaren is gaan ontsporen, traceert Berend Kamphuis in zijn bijdrage aan deze bundel in meer detail. De geschiedenis van het Nederlandse onderwijsbeleid is uiteindelijk een meritocratische geschiedenis.

Oefenen in verbeeldingskracht

Als meritocratie en onderwijs zo vervlochten zijn en als de meritocratie zo'n problematisch normatief fundament van onze maatschappelijke ordening blijkt, dan dringt de vraag zich op of het ook anders kan. Is een ander normatief fundament, een niet-meritocratische visie op mens-zijn, samenleving en het goede leven denkbaar? En kan dat inspireren tot een andere benadering van onderwijs? Die vragen staan uiteindelijk centraal in deze bundel.

Maar de vragen stellen is gemakkelijker dan ze beantwoorden, zeker in een cultuur van technocratie en pragmatisme. Om de zoektocht een kans te geven is herwaardering van inzichten uit filosofie, theologie en pedagogiek van belang. Deze disciplines reiken diverse conceptuele 'bouwstenen' aan om 'voorbij de meritocratie' over onderwijs na te denken. Die bouwstenen leiden niet tot een blauwdruk. Dat zou niet alleen te pretentius zijn, bovenal is dat niet wat de metafoor van architectonische kritiek impliceert. Wat deze bundel biedt, is dan ook een oefening in conceptuele verbeeldingskracht. De verschillende auteurs willen met hun bijdragen het publieke denken over een concreet aspect van de meritocratie in het onderwijs tegen het licht houden en van alternatieve denkbeelden voorzien. Ze stellen sleutelbegrippen en centrale denkbeelden uit

de meritocratische ideologie, die veelal impliciet aanwezig zijn, onder filosofische, theologische of pedagogische kritiek. Vervolgens diepen ze nieuwe concepten uit en stoffen ze oude inzichten af en relateren ze deze aan de onderwijspraktijk. Zo kan theorie een bescheiden bijdrage aan maatschappelijke verandering leveren.

De constructieve ambitie om bij te willen dragen aan verandering is cruciaal voor het publieke debat over meritocratie. Wanneer we alleen bekritisieren en afbreken, maar er geen nieuwe perspectieven tegenover kunnen stellen, blijven we slechts ontgoocheld achter. Dan is – naar een Bijbelwoord – het huis wel gezuiverd van een kwade geest, maar als dat huis daarna leeg blijft, keren er diverse nieuwe (kwade) geesten in terug.

Onderwijs voorbij de meritocratie

De hoofdstukken in deze bundel bieden elk een bijdrage aan de conceptuele verbeeldingskracht om voorbij de meritocratie te kunnen geraken. Na een historisch exposé van Berend Kamphuis over de opkomst van meritocratie in het onderwijs, staat eerst de thematiek van gelijke kansen centraal. Gert Biesta ontleedt het huidige debat over gelijke kansen als een discours dat gericht is op gelijkheid van prestatie, adresseert de tekortkomingen daarvan en opent op zijn beurt een alternatief denkkader, namelijk dat van gelijkheid van existentie. Eddie Denessen gaat na wat er vanuit onderwijskundig oogpunt nodig is om te werken aan gelijkwaardiger onderwijs. Theo van der Zee richt zich vervolgens op radicale hoop die ten grondslag ligt aan een alternatief denkkader over gelijke kansen en gaat na wat dit betekent voor onderwijsbestuurders bij hun inzet voor gelijke kansen voor *alle* leerlingen en *elke* leerling.

Vervolgens wordt de verbeeldingskracht voor onderwijs voorbij de meritocratie verrijkt met theologische noties als genade en ontferming. Terwijl het publieke debat over onderwijs en meritocratie vooral gevoerd wordt vanuit een sociaalwetenschappelijke en bestuurskundige invalshoek, geven auteurs in deze bundel vanuit religie en levensbeschouwing een nieuwe, krachtige impuls aan een alternatieve verbeelding. Erik Borgman bouwt zijn betoog op vanuit de notie van genade en stelt voor om de samenleving en het onderwijs niet langer te benaderen als gericht op het exploreren van de eigen verdienste, maar op dienstbaarheid aan het grotere geheel van de gemeenschap. Bram de Muijnck komt op basis van

een hernieuwde lezing van de Bijbelse gelijkenis van de talenten tot een interpretatie voorbij de meritocratie, namelijk één die oog heeft voor de kracht van ontferming, en presenteert een aantal implicaties voor het onderwijs.

Na deze theologische herbronning richten we de verbeeldingskracht op doelen en bedoelingen van het onderwijs. In deze bijdragen komt de onderwijspraktijk steeds concreter in beeld. Als correctie op technocratische en pragmatische eenzijdigheid, zoeken auteurs verdieping en verbreding van de pedagogiek. Doret de Ruyter adresseert bedoelingen van goed onderwijs en breekt de eenzijdigheid ervan open vanuit de brede horizon waar de OESO op wijst, namelijk die van het menselijk floreren. Gerdien Bertram-Troost en Robert van Putten stellen de technocratische benadering van het mentale welzijn van jongeren en de rol van het onderwijs daarbij aan de kaak, en opteren voor een existentiële benadering die oog heeft voor onderliggende vraagstukken van jongeren zoals onzekerheid, eenzaamheid en stress. Roel Kuiper, ten slotte, adresseert de macht van verbeelding als aangrijpingspunt voor scholen om bewustwording van meritocratische voorstellingen te bevorderen en alternatieve beeldvorming mogelijk te maken.

De academische hoofdstukken worden afgewisseld met praktijkverhalen en beeldmateriaal die op onderscheiden en unieke wijze hun bijdrage leveren aan de benodigde verbeeldingskracht. De praktijkverhalen geven een inkijk in de zoektocht van scholen naar onderwijs voorbij de meritocratie. Ze betreffen het denken van onderwijsbestuurders over meritocratie (Jan Hoogland), erkennen van de gelijkheid van existentie (Guido de Bruin), ruimte voor alle leerlingen en elke leerling (Guido de Bruin en Monica Neomagus), een brede kijk op persoonsvorming (Eveline Verwater) en inclusiviteit (Robbert Jan de Vries). We hopen dat de praktijkverhalen fungeren als aanmoediging om onderwijs voorbij de meritocratie vorm te geven.

Het beeldmateriaal dat is aangeleverd door René Rosmolen, presenteert werk van de Vlaamse kunstenaar Hans Op de Beeck. Het toont een landschap waarin realiteit en verbeelding door elkaar lopen. Voor wie wil en kan zien: door de fysieke objecten van rotsblokken, riet, kale bomen en vensters heen dient zich een nieuwe werkelijkheid aan. Het is een werkelijkheid die op doorbreken staat. Zo vertelt het beeldmateriaal op eigen wijze het verhaal over de mogelijkheid van onderwijs voorbij de meritocratie.

De bundel sluit af met een epiloog waar we de bouwstenen uit de verschillende hoofdstukken in drie thematische lijnen bijeenbrengen en in het perspectief van transformatie plaatsen. Door dit te doen komt de relatie van het onderwijs en de samenleving er anders uit te zien; het onderwijs is niet langer volgend en uitvoerend, maar heeft daadwerkelijk de sleutel in handen om een toekomst te openen van menswaardigheid, dienstbaarheid en inclusiviteit.

De tirannie verdrijven

De titel van deze bundel laat geen misverstand bestaan over onze inzet. We zijn op zoek naar bouwstenen voor een andere verbeelding van onderwijs. Dit betekent uiteraard niet dat inspanning, prestatie en verdienste per definitie verdacht zijn. Dat zou veel te simplistisch geredeneerd zijn. Het betekent wel dat inspanning, prestatie en verdienste niet eenzijdig het normatief fundament behoren te zijn van het maatschappelijk gebouw. Bovenal betekent het dat we mensbeeld, maatschappijvisie en opvatting over het goede leven van de meritocratische eenzijdigheid moeten bevrijden en dat rijkere visies hierop hun doorwerking in de maatschappelijke ordening en het onderwijs behoren te krijgen (Swierstra & Tonkens, 2008; Wooldridge, 2021). Daarop zet deze bundel in.

De ‘tirannie van verdienste’ moet dus verdreven worden. Zoals inmiddels duidelijk is, zien wij dat niet slechts of primair als een beleidsmatige exercitie. Die is ook nodig, maar met enkel een gereedschapskist met interventies valt de tirannie van verdienste niet te verdrijven. Daarvoor is ook nieuwe verbeeldingskracht nodig – en uithoudingsvermogen. Daarbij is het van belang ontvankelijk te zijn voor wat zich aandient aan onverwachte mogelijkheden om onderwijs een meer pedagogisch, medemenselijk, rechtvaardig en solidair gezicht te geven. Met dit verlangen naar vernieuwing van het maatschappelijk gebouw en het onderwijs wil deze bundel het publieke debat daarover versterken.

LITERATUUR

- Beer, P. de & M. van Pinxteren (red.) (2016). *Meritocratie. Op weg naar een nieuwe klassensamenleving?* Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Beer, P. de & J. van Zijl (2016). Hoe meritocratisch is Nederland en is dat reden tot zorg? In: *Meritocratie. Op weg naar een nieuwe klassensamenleving?* Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 235-249.
- Bovens, M. & A. Wille (2011). *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie.* Amsterdam: uitgeverij Bert Bakker.
- Boutellier, H. (2015). *Het seculiere experiment. Hoe we van God los gingen samenleven.* Amsterdam: Boom.
- Brighthouse, H. (2022). The tyranny of meritocracy and elite higher education. *Theory and Research in Education*, 20.2, 145-158.
- Denessen, E. (2024). *Onderwijs en sociale ongelijkheid.* Oratie. Nijmegen: Radboud Universiteit. <https://repository.ubn.ru.nl/handle/2066/303974>.
- Elffers, L. (2018). *De bijlesgeneratie. Opkomst van de onderwijscompetitie.* Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hooge, E., S. Waslander & E. Denessen (2023). Kansengelijkheid in het onderwijs: sturen op een betwist ideaal. In: T. Overmars, M. Honingh & M. Noordeggraaf (red.), *Maatschappelijke bestuurskunde. Hoe verbindende bestuurskundigen (kunnen) inspelen op maatschappelijke vraagstukken* (pp. 129-148). Den Haag: Boom Bestuurskunde.
- Kusters, F. I. & A. Visser (red.) (2017). *Prestatiepijn. Opvoeding en onderwijs voor een ontspannen samenleving.* Culemborg: Phronese.
- Mills, C. Wright (1959). *The sociological imagination.* Oxford: Oxford University Press.
- Montfort, C. van, A. Michels & W. van Dooren (red.) (2013). *Stille ideologie. Onderstromen in beleid en bestuur.* Den Haag: Boom Lemma.
- Rosa, H. (2016). *Leven in tijden van versnelling. Een pleidooi voor resonantie.* Amsterdam: Boom.
- Sandel, M. J. (2020). *De tirannie van verdienste. Over de toekomst van de democratie.* Utrecht: Ten Have.
- Sandel, M. J. (2022). Meritocracy, education, and the civic project: a reply to commentaries on the Tyranny of Merit. *Theory and Research in Education*, 20.2, 193-199.
- Sardoc, M. (2022). The trouble with merit. *Theory and Research in Education*, 20.2, 135-144.

- Swierstra, T. & E. Tonkens (red.) (2008). *De beste de baas? Prestatie, respect en solidariteit in een meritocratie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tašner, V. & S. Gaber (2022). Is it time for a new meritocracy? *Theory and Research in Education*, 20(2), 182-192.
- Taylor, C. (2004). *Moderniteit in meervoud. Cultuur, samenleving en sociale verbeelding*. Amsterdam: Klement/Pelckmans.
- Verhaeghe, P. (2012). *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Wienen, B. (2023). *Van individueel naar inclusief onderwijs. Pleidooi voor minder labelen en meer aandacht voor de kracht van onderwijs*. Dordrecht: InStondo.
- Wooldridge, A. (2021). *The aristocracy of talent. How meritocracy made the modern world*. Allen Lane: Penguin Books.
- Young, M. (2001). 'Down with meritocracy', *The Guardian* (21 juni 2001). <https://www.theguardian.com/politics/2001/jun/29/comment>.
- Young, M. (2022), *De opkomst van de meritocratie*. Amsterdam: uitgeverij Athenaeum – Polak & Van Gennep [oorspronkelijk *The rise of the meritocracy*, 1958, met nieuwe introductie 1994].